

Dominus Africae: De ontwikkelingen van de cultus van Hammon Baal en Saturnus in Romeins Noord-Afrika

E.C.A. Dijkstra

I call upon the one in whose protection are the people
and community of Carthage, whether it be a god
or a goddess, (...)
come to Rome, (...)
and may you be well disposed
to me and the Roman people and my army. If you all
should do these things so that we know and understand
them, I vow that I will make temples and games for you¹

Op deze wijze zouden de Romeinen de lokale hoofdgodheid hebben aangeroepen toen zij Carthago innamen. De belangrijkste god in Carthago was Hammon Baal, die samen met zijn vrouw Tanit bovenaan in de Punische godenhiërarchie stond. Ondanks de belofte van betere offergaven en de bouw van tempels voor hem in Rome, is Hammon Baal nooit in Rome terechtgekomen. Er was echter wel een Romeinse god die juist in Noord-Afrika terecht zou komen en in de literatuur vaak gelijkgesteld is aan Hammon Baal: Saturnus.

In dit artikel wordt gekeken naar de ontwikkelingen die de culten van de goden Hammon Baal en Saturnus in Romeins Noord-Afrika ondergingen. Geïnspireerd door het “integration model” zoals beschreven door Leonard Curchin (afb. 1) wil ik aantonen dat bij de overgang van Hammon Baal naar Saturnus geen sprake was van een voortschrijdende transformatie van een ‘inheemse’ naar een steeds meer ‘Romeinse’ godheid, maar van een grillig en fluïde proces. Het ‘integration model’ stelt dat er binnen relaties tussen ‘Romeinse’ en ‘inheemse’ culturen geen sprake is van tegenpolen die elkaar

¹ Mijn beletseltekens. Het gehele gebed is bekend, maar door ruimtegebrek wordt het in dit artikel niet in zijn geheel geciteerd. Macrobius, *Saturnalia* III.9.7 – III.9.8, vert. R. A. Kaster (Londen 2011).

Ik wil deze voetnoot eveneens benutten om mijn dank uit te spreken aan prof. dr. L. de Lig, mijn scriptiebegeleider, die altijd de tijd neemt om mijn vragen te beantwoorden wanneer ik voor de zoveelste keer zijn kantoor binnenkom stormen en wiens adviezen onontbeerlijk waren voor de totstandkoming van dit eindproduct.

beïnvloeden, maar van een vermenging, waardoor een volledig nieuwe cultuur ontstaat. Het ‘integration model’ wordt dan ook niet in een pijltesdiagram, maar in een venndiagram uitgedrukt, waarbij de cirkels ‘inheemse cultuur’ en ‘Romeinse cultuur’ elkaar deels overlappen, terwijl andere aspecten uitsluitend inheems of Romeins blijven.² Het beschrijven van de cultus van Saturnus in Romeins Noord-Afrika in absolute termen als ‘Romeins’ en ‘inheems’ is zinloos, omdat het ons stelt voor een onoplosbare dichotomie. Daarentegen biedt het ‘integration model’ een goed handvat om op vruchtbare wijze onderzoek te doen naar religie in de Romeinse provincies.

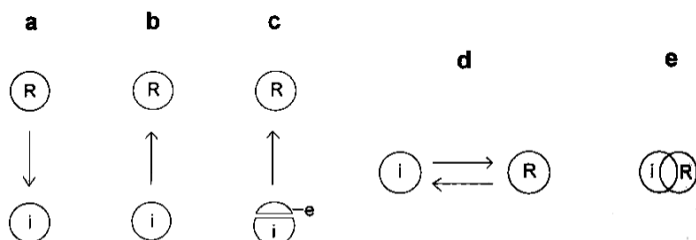

Figure 1.4 Models of Romanization, showing the roles of Roman (R) and indigenous (i) actors. Arrows indicate the direction of initiative. **a** dominance model; **b** self-Romanization model; **c** elite model (e=elite); **d** interaction model; **e** interaction model.

Afb. 1: Visuele uitwerkingen van de verschillende modellen die Curchin beschrijft.

In deze scriptie wordt gebruikgemaakt van model e. Kopie uit Curchin, *The Romanization of Central Spain*, 12.

De focus van dit artikel zal met name liggen op de 2^e eeuw v.C. tot de 4^e eeuw n.C.: vanaf de Derde Punische Oorlog, welke eindigde met de uiteindelijke Romeinse overwinning en verwoesting van Carthago, tot de periode waarin de Saturnuscultus in verval raakte. De cultus van Saturnus was in de provincies Numidia en Africa Proconsularis het prominentst aanwezig, maar ook Mauretania Tingitana en Mauretania Caesariensis worden in dit onderzoek in beschouwing genomen.³

² L. A. Curchin, *The Romanization of Central Spain* (Londen 2004) 12, 14.

³ Hoewel Brent Shaw beweert dat de cultus van Saturnus in Mauretania Tingitana niet voorkwam (B. D. Shaw, ‘Cult and Belief in Punic and Roman Africa’, in: M. R.

Een belangrijke studie binnen de historiografie van Saturnus in Afrika is *Saturne Africain* van Marcel Leglay. Dit werk kan gezien worden als het begin van de historiografische traditie over Hammon Baal/Saturnus in Noord-Afrika. Leglay beweerde dat Saturnus altijd een Afrikaanse god bleef, ondanks inspanningen van de Romeinen om dit te veranderen.⁴ Hammon Baal en Saturnus hadden verschillende namen, maar in feite was er continuïteit in religieuze uitingsvormen.

Veel academici hebben de visie van Leglay min of meer overgenomen. Wanneer Alain Cadotte ingaat op Saturnus concludeert hij dat diens cultus in feite een voortzetting was van de cultus van Hammon Baal, bedekt met een dun 'laagje romanisering'. De cultus zelf bleef volgens Cadotte 'profondément africain': ten diepste Afrikaans.⁵ Ook M'hamed-Hassine Fantar, Yann Le Bohec en Brent Shaw stellen in hun artikelen dat de cultus van Hammon Baal bleef voortbestaan: enkel de naam van de godheid veranderde in Saturnus.⁶

Deze visie vormt een interessant contrast met de opvattingen van enkele andere auteurs. Zo spreekt Serge Lancel van een culturele evolutie die afgerond was aan het einde van de 3^e eeuw n.C., toen heel Noord-Afrika geromaniseerd was.⁷ Madeleine Holder beweert dat de overgang van de Afrikaanse naar de Romeinse god totaal was en dat alle Punische aspecten

Salzman ed., *The Cambridge History of Religions in the Ancient World. Volume II* (Cambridge 2013) 235-263: 248), wijst minstens één inscriptie op het tegendeel (IAM-02-02, 00365). Mauretania Tingitana is weliswaar slecht bedeed qua bewijsmateriaal voor de Saturnuscultus, maar het is er wel degelijk, al zijn het slechts enkele inscripties, M. Leglay, *Saturne Africain. Histoire* (Parijs 1966) 266.

⁴ Leglay, *Saturne Africain*, 481.

⁵ A. Cadotte, *La romanisation des dieux. L'Interpretatio romana en Afrique du Nord sous le Haut-Empire* (Leiden 2007) 62.

⁶ 'The cult of Baal Hammon, under the name of Saturn, remained present in Africa', M-H. Fantar, 'Death and Transfiguration. Punic Culture after 146 BC' in: D. Hoyos ed., *A Companion to the Punic Wars* (Oxford 2011) 447-466: 457; 'It is thus that, during the whole period that saw polytheism dominate, Ba'al Hammon remained the principal divinity of this province where he is well known under the name of Saturn', Y. Le Bohec, "'The Third Punic War". The Siege of Carthage (148 – 146 BC)' in: D. Hoyos ed., *A Companion to the Punic Wars* (Oxford 2011), 430-445: 444; 'Apart from his Latin name, this Saturn is an African creation who was the Roman-period manifestation of Ba'al Hammon, the single great deity of the previous Punic age', Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 248.

⁷ S. Lancel, *Carthage. A History*, vert. A. Nevill (Oxford 1995) 432.

van de godheid uiteindelijk verdwenen.⁸ Valentino Gasparini stelt dat de Afrikaanse goden verdwenen ‘under a more-or-less thick Roman varnish’.⁹ Volgens deze auteurs is er juist sprake van sterke ‘romanisering’ en verdwenen de Afrikaanse aspecten.

Er zijn echter ook auteurs die noch de Romeinse, noch de Afrikaanse aspecten van de godheid als dominant zien. Zo legt Andrew Wilson meer de nadruk op geografische verschillen, door te kijken naar verschillende stèles van Saturnus.¹⁰ Bruno D’andrea stelt in zijn werk dat er geen sprake is van een lineair proces van Hammon Baal naar Saturnus en dat er naast veel continuïteit en voortgang ook sprake is van discontinuïteit en breuk.¹¹ Natalie Mendes kijkt in haar dissertatie vooral naar de dialoog die plaatsvond tussen de Romeinse, Fenicische en Afrikaanse culturen, in plaats van te denken in een dichotomie tussen ‘Romeinse’ en ‘inheemse’ cultuur.¹² Deze invalshoeken passen beter bij de insteek die ik in dit artikel ook tracht te volgen.

In deze bijdrage zal met name aandacht besteed worden aan antieke literatuur, inscripties en archeologisch materiaal. In Noord-Afrika is met name veel epigrafisch materiaal teruggevonden.¹³ Maar hoewel er veel

⁸ ‘Ba’al Hammon underwent the process known as *interpretatio romana*, whereby Romans equated the Punic god with their god, Saturn. As the dominant language changed from Punic/Neo-Punic to Latin, the name Ba’al Hammon was replaced in dedications with ‘Saturn’, and his portrayal transitioned into a more Roman style, eventually replacing the Punic characteristics of the god’, M. Holder, *Animal Conceptualization in Punic, Neo-Punic, and Roman North Africa. A Re-Interpretation of Sanctuary Materials from the Cults of Ba’al Hammon and Tanit* (Dissertatie Anthropology, Trent University, Ontario 2013) 11.

⁹ V. Gasparini, ‘Tracing Religious Change in Roman Africa’ in: R. Raja en J. Rüpke eds., *A Companion to the Archeology of Religion in the Ancient World* (Chichester 2015) 478-488: 481.

¹⁰ A. Wilson, ‘Romanizing Baal: The Art of Saturn Worship in North Africa’ in: M. Sanader e.a. eds., *Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman Provincial Art, Zagreb 2003* (Zagreb 2005) 403-408: 408.

¹¹ B. D’andrea, ‘De Baal Hammon à Saturne, continuité et transformation des lieux et des cultes (IIIe siècle av. J.-C. - IIIe siècle apr. J.-C.)’, *HAL* (2017) halshs-01464795: 6.

¹² N. Mendes, *African Saturn in Late Antiquity* (Dissertatie Classics and Ancient History, University of Sydney, Sydney 2021) 70.

¹³ Voor meer informatie over het type bronnen per provincie, zie: Leglay, *Saturne Africain*, 54-57.

Fenicische en Punische inscripties bekend zijn, geven deze weinig details over de inhoud van religieuze gebruiken.¹⁴ Bovendien komt 97% van alle epigrafische bronnen uit de omgeving van Carthago.¹⁵ De vraag is of we op basis hiervan een volledig geografisch beeld kunnen schetsen. Daarnaast zijn de inscripties erg lastig te dateren. Dit heeft te maken met onduidelijke opgravingspraktijken, waardoor de oorspronkelijke context veelal verloren is gegaan en datering enkel op basis van stijlverschillen plaatsvindt.¹⁶ Ook archeologische bronnen zijn niet probleemloos. Zo bouwde men in de pre-Romeinse periode met vergankelijk materiaal, zoals hout, en zijn er dus weinig archeologische overblijfselen van de cultus van Hammon Baal gevonden.¹⁷

Ook de antieke literatuur is niet zonder problemen. Zo zijn alle antieke en aan ons overgeleverde teksten geschreven vanuit een Romeins perspectief, waardoor een Afrikaans perspectief moeilijk te vinden is. De latere christelijke werken vormen ook geen ideale bronnen, aangezien christelijke auteurs er baat bij hadden de 'heidense' Saturnuscultus zo negatief mogelijk af te schilderen.

De primaire bronnen zijn kortom vanwege verschillende redenen problematisch te noemen. Maar zoals vaker het geval is binnen oude geschiedenis, zal ook in dit artikel het nut van de primaire bronnen niet zozeer liggen in de teksten an sich, maar met name in deducties en analyses die op basis van de bronnen gedaan kunnen worden. Zo zijn bijvoorbeeld de werken van de christelijke auteurs nuttig ondanks hun sterke propagandistische doeleinden, omdat ze ons wel tonen wat voor argumenten de christenen in hun polemieken gebruikten tegen de Saturnuscultus en hoe deze gezien werd door tijdgenoten.

¹⁴ R. J. Clifford, 'Phoenician Religion', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 279 (1990) 55-64: 55.

¹⁵ P. C. Schmitz, 'Phoenician-Punic Religion', in: M. R. Salzman ed., *The Cambridge History of Religions in the Ancient World* (Cambridge 2013) 205-234: 209.

¹⁶ Wilson, 'Romanizing Baal', 403.

¹⁷ Holder, *Animal conceptualization*, 19.

De Baal van Carthago

De god Baal kent een lange geschiedenis. Zo komt de naam 'Baal' in het Oude Testament al voor als tegenhanger van JHWH.¹⁸ Voor de doeleinden van dit artikel is het echter niet noodzakelijk of nuttig om verder te kijken dan de Baal-cultus in de Fenicische religie. We kunnen ons afvragen welke religieuze functies Hammon Baal had in de traditionele Noord-Afrikaanse religie in de pre-Romeinse periode, vóór 146 v.C.

In de Fenicische steden was er altijd één goddelijk paar dat bovenaan stond in de godenhiërarchie.¹⁹ Dat godenpaar bestond uit een god met de titel *Baal* (B'L in het Punisch) en een godin met wie hij geassocieerd werd, een *Baalat*.²⁰ 'Baal' was dus niet één god, maar een titel die aangaf dat een god bovenaan in de lokale godenhiërarchie stond. Met behulp van een epitheton²¹ werden de verschillende Baals van elkaar onderscheiden. Iedere stad had een eigen, lokale versie van Baal.²²

Fenicische handelaren stichtten verschillende handelsposten in het Westen, onder andere in Carthago in 814 v.C. In de 6^e eeuw v.C. maakte Carthago zich steeds verder los van de Fenicische invloed en begon het een eigen invloedssfeer in Noord-Afrika op te bouwen. De Fenicische traditie om een goddelijk paar bovenaan in de godenhiërarchie te stellen bleef bestaan. Dat goddelijk paar werd Hammon Baal en de godin Tanit.

¹⁸ "En het geschiedt zodra Gideon gestorven is dat de kinderen Israëls omkeren en achter de baäls aan hoereren; zij stellen zich Baäl Berit aan als god.", *Richteren* 8.33 vert. P. Oussoren, *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel en het Nieuwe Testament* (Vught 2004); "is er soms geen god in Israël dat ge heengaat om een vraag te stellen bij Baäl Zeboeb, - de god van Ekron? – daarom, zó heeft gezegd de Ene: het bed waar je opgeklommen bent, daarvan zul je niet afdalen, want sterven, ja sterven zul je!", *II Koningen* 1.3-1.4, vert. P. Oussoren, *De Naardense Bijbel: de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel en het Nieuwe Testament* (Vught 2004).

¹⁹ C. Bonnet, 'The Religious Life in Hellenistic Phoenicia: 'Middle Ground' and New Agencies' in: J. Rüpke ed., *The Individual in the Religions of the Ancient Mediterranean* (Oxford 2013) 41-57: 44-47.

²⁰ G. Markoe, *Phoenicians* (Berkeley, CA 2000) 116.

²¹ Een epitheton (ἐπιθετον, 'het erbij geplaatste' in het Oudgrieks) is een toevoeging aan een naam, bijvoorbeeld om een persoon/god te onderscheiden van een andere persoon/god met dezelfde naam, of om een positieve (en in enkele gevallen negatieve) eigenschap te benadrukken.

²² *Ibidem*, 117.

Hoewel er veel stèles aan Hammon Baal gewijd zijn, geven deze weinig informatie over het werkterrein van de god. Zijn associaties zijn enigszins vaag en pluriform: hij wordt gezien als zonnegod, stormgod, hemelgod, landbouwgod, god van de onderwereld, et cetera.²³ De stier, de ram en de leeuw worden in antiek bronmateriaal geassocieerd met Hammon Baal en met zijn vrouw Tanit.

In bronnen van de periode vóór de 3e eeuw v.C. staat Hammon Baal bijna nooit antropomorf²⁴ afgebeeld. Het is bijvoorbeeld opvallend dat vaak niet Hammon Baal zelf, maar diens aanbidder centraal staat. Deze wordt afgebeeld met voedsel of een palmtak in de handen, terwijl Hammon Baal aan de bovenkant van de stèle als maansikkel wordt weergegeven.²⁵ Tekst komt op deze stèles nauwelijks voor en als dit wel het geval is, gaat het om korte teksten waarin opgetekend staat dat iemand een offer aan Hammon Baal heeft gebracht. Pas onder Griekse invloed werd het antropomorf afbeelden van goden steeds gebruikelijker.²⁶

Heiligdommen voor Hammon Baal werden meestal op open vlaktes opgericht.²⁷ In het binnenland gebeurde dit vaak op heuvels net buiten een nederzetting en in kustgebieden in de buurt van de zee. Aangezien men in de pre-Romeinse periode enkel met hout bouwde, is er van de tempels van Hammon Baal weinig archeologisch materiaal overgebleven. Wel is er een tempelcomplex uit de late 3^e of vroege 2^e eeuw v.C. ontdekt in Carthago dat hoogstwaarschijnlijk aan Hammon Baal gewijd was. Ook is er een huisheilgdom in de vorm van een doopvont gevonden, waar het teken van Hammon Baal op staat (een cirkel met daarin een kruis).²⁸ Verder zijn er geen heiligdommen teruggevonden die (mogelijk) aan Hammon Baal gewijd waren.

Over het bestaan van festivals is eveneens weinig bekend. Porphyrius maakt melding van een festival in Carthago.²⁹ Daarnaast schrijft Diodorus van Sicilië dat er in Carthago, voordat de stad viel, veel festivals en offerfeesten gehouden werden ter ere van Kronos.³⁰ Mogelijk wordt met deze

²³ Lancel, *Carthage*, 197.

²⁴ D.w.z. in menselijke gedaante.

²⁵ Wilson, 'Romanizing Baal', 403.

²⁶ D'andrea, 'De Baal Hammon à Saturne', 14.

²⁷ Holder, *Animal conceptualization*, 18-19.

²⁸ Markoe, *Phoenicians*, 136.

²⁹ Holder, *Animal conceptualization*, 19, 24.

³⁰ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* V.66.5, vert. C. H. Oldfather (Londen 1939).

Kronos de gehelleniseerde versie van Hammon Baal bedoeld. Lang voor de komst van de Romeinen in Noord-Afrika, rond de 5^e eeuw v.C., vond er namelijk al een proces van syncretisering plaats tussen Hammon Baal en de Griekse god Kronos, zodat Hammon Baal bij Griekse en Romeinse schrijvers mogelijk eerder bekend stond als de Carthaagse Kronos.³¹ Archeologisch onderzoek wijst uit dat geofferde lammeren tot vier weken oud waren. Aangezien lammeren voornamelijk in de lente geboren worden, kan geconcludeerd worden dat de offers in de pre-Romeinse periode allemaal rond dezelfde tijd plaatsvonden. Er was dus hoogstwaarschijnlijk inderdaad sprake van een gemeenschappelijk offerfestival.³²

Stèles zijn wel veelvuldig teruggevonden. Wanneer er tekst op staat, bevatten ze meestal de naam van de god waaraan geofferd werd, de naam van degene die offerde en diens (groot)vader. Soms volgen nog de woorden ‘omdat hij zijn stem hoorde (en hem zegende)’. Een schoolvoorbeeld van een inscriptie is: ‘Aan de dame aan Tanit gelaat van Baal en aan de heer aan Baal Hammon welke Arisham van Bod’ashtart zoon van Bodeshmun zwoer want hij hoorde zijn stem en zegende hem’.³³

Daarnaast kunnen we ons dankzij afbeeldingen op stèles een beeld vormen van de typen offergaven die geschonken werden. Men schonk vooral voedsel als cakes of fruit. Daarnaast werden wierook en parfum geofferd. Deze parfum werd bewaard in een speciaal type flesje, een *unguentarium*. Ook werden veel verschillende soorten dieren voor de god geslacht: van stieren tot duiven.³⁴ Volgens Shelby Brown kon een dier eventueel geofferd worden als substituut voor een kind.³⁵

Zo komen we bij het meest beruchte aspect van de cultus van Hammon Baal: het kinderoffer. Deze traditie zou door de Feniciërs naar

³¹ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 25; Holder, *Animal conceptualization*, 11. Diodorus van Sicilië schreef in de eerste eeuw v.C. dat Kronos in zowel Rome als Carthago aanbeden werd, Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* V.66.4-V.66.5.

³² G. Schörner, ‘Neue Bilder für alte Rituale: die Saturn-Stelen als Kultmedien im römischen Nordafrika’ in: O. Hekster, S. Schmidt-Hofner en C. Witschel eds., *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire* (Heidelberg 2009) 285-306: 294.

³³ Pu7.125293, opgehaald uit C. Mendleson, *Catalogue of Punic Stelae in the British Museum* (Londen 2003). Vertaald uit het Engels.

³⁴ Holder, *Animal conceptualization*, 22.

³⁵ S. Brown, *Late Carthaginian Child Sacrifice and Sacrificial Monuments in their Mediterranean Context* (Dissertatie Classical Archaeology, Indiana University, Bloomington 1986) 85.

Noord-Afrika zijn meegenomen.³⁶ Het ritueel werd meestal uitgevoerd in tijden van crisis.³⁷ Diodorus van Sicilië beweert bijvoorbeeld dat de Carthaagse Himilcar in de Grieks-Punische oorlogen in 406 v.C. een jongen schonk aan Kronos toen men aan de verliezende hand was.³⁸ Gemiddeld zouden er in Carthago alleen al jaarlijks honderd kinderoffers gebracht zijn.³⁹ Het overkopen van kinderen uit arme gezinnen door rijke mensen die hun eigen kinderen niet wilden opgeven, blijkt een mogelijkheid te zijn geweest.⁴⁰ Verder is er niets bekend over de kinderen zelf, behalve dat ze tussen de nul en vier jaar oud waren.⁴¹

De antieke auteur Philo van Byblos stelt in zijn *Fenicische geschiedenis* dat kinderen aan Kronos geofferd werden volgens een geheim ritueel.⁴² Aan dit ritueel zou een heel spektakel vooraf zijn gegaan, waarbij wierook gebrand werd en plengoffers gebracht werden door priesters.⁴³ Het weeklaag van de ouders werd door harde muziek overstemd terwijl de kelen van de kinderen doorgesneden werden. Verder zou er een speciaal bronzen beeld van Hammon Baal met uitgestrekte armen in Carthago gestaan hebben. Kinderen werden op de uitgestrekte armen van het beeld geplaatst en rolden hier vervolgens vanaf in een put met vuur.⁴⁴

Er bestaat nog steeds twijfel over de vraag of dit soort offerpraktijken daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Zo is wel geopperd dat de verhalen over kinderoffers voortkwamen uit retoriek van Carthago's vijanden: eerst de Grieken en later de Romeinen.⁴⁵ Historici hebben ook wel geopperd dat levende kinderen niet werden geofferd aan Hammon Baal en Tanit, maar dat

³⁶ Markoe, *Phoenicians*, 135.

³⁷ Brown, Late Carthaginian Child Sacrifice, 33; Clifford, 'Phoenician Religion', 58.

³⁸ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* XIII.86.3.

³⁹ Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 241.

⁴⁰ E.g. Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* XX.14.4-XX.14.5; Plutarchus, *De superstitione* 171.C-171.D, vert. F. C. Babbitt (Londen 1928).

⁴¹ Brown, Late Carthaginian Child Sacrifice, 34-35.

⁴² Philo van Byblos, *Fenicische geschiedenis* 44, vert. H. W. Attridge en R. A. Oden (Washington 1981).

⁴³ Brown, Late Carthaginian Child Sacrifice, 236.

⁴⁴ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* XX.14.6-XX.14.7.

⁴⁵ Holder, Animal conceptualization, 32.

de lichamen van doodgeboren en geaborteerde baby's ritueel verbrand werden en zo werden 'teruggeven' aan de god.⁴⁶

In 2013 hielden historicus Paolo Xella e.a. echter een overtuigend pleidooi vóór de kinderoffertheorie. Zo vormt de as van dieren een probleem: waarom werd deze vermengd met die van gestorven kinderen als het niet ging om een rituele offerverbranding? Daarnaast is in inscripties duidelijk sprake van een 'do ut des'-achtig motief⁴⁷: 'omdat hij zijn stem hoorde en hem zegende' (*k'sm'ql' brk*)/'omdat hij de stem van zijn woorden hoorde' (*k'sm'ql' dbr*): Hammon Baal wordt bedankt in votiefteksten.⁴⁸ Xella e.a. vragen zich af wat voor zin het had om dit soort teksten op een kindergrafsteen te schrijven: het is niet plausibel dat men het overlijden van een kind zag als zegen. Een logischere conclusie is dat het kind werd geofferd in ruil voor hulp van Hammon Baal.

Het idee dat al het literaire bewijsmateriaal volledig verzonnen is door vijanden van Carthago, is derhalve vergezocht. Desalniettemin is het belangrijk om aandacht te vestigen op enkele kwesties die tot nu toe onderbelicht zijn gebleven in onderzoek naar kinderoffers, bijvoorbeeld op de demografische implicaties die het systematisch offeren van kinderen gehad moet hebben. De vraag is of het haalbaar was voor een pre-industriële maatschappij om systematisch gezonde kinderen te doden, zeker in crisistijden. Een vraag als deze kan een opzet tot verder onderzoek vormen.

De opkomst van Saturnus

De culten van Hammon Baal en Saturnus in Noord-Afrika kwamen op meerdere fronten overeen. Dat Saturnus met Hammon Baal vereenzelvigd werd, kan voortkomen uit het feit dat beiden met landbouw geassocieerd

⁴⁶ Fantar, 'Death and Transfiguration', 457; J. H. Schwartz e.a., 'Skeletal Remains from Punic Carthage Do Not Support Systematic Sacrifice of Infants', *PLoS ONE* 5:2 (2010) e9177: 1.

⁴⁷ 'Do ut des', een concept dat vertaald kan worden naar 'ik geef opdat u geeft', wordt gebruikt om het principe van wederkerigheid binnen de traditionele Romeinse godsdienst aan te geven: vaak beloofde men een gift aan de goden om iets van hen gedaan te krijgen, bijvoorbeeld de belofte van een offer in ruil voor een veilige reis.

⁴⁸ P. Xella e.a., 'Phoenician Bones of Contention', *Antiquity* 87:338 (2013) 1199-1207: 1204. Overigens maakte Markoe in 2000 ongeveer hetzelfde argument, zie: Markoe, *Phoenicians*, 134.

werden.⁴⁹ Daarnaast was Saturnus volgens Diodorus van Sicilië de eerste god die een kroon droeg, terwijl Jupiter deze eer pas ten deel zou zijn gevallen nadat hij de Titanen verslagen had.⁵⁰ Ook Hammon Baal werd in antropomorfe gedaante vaak met een kroon afgebeeld. Mogelijk zag men het vorstelijke aspect van Hammon Baal het beste terug in Saturnus. Verder waren de favoriete offerdieren voor zowel Hammon Baal als Saturnus de stier en de ram.⁵¹

De heiligdommen van Saturnus en Hammon Baal vertonen op visueel vlak een opvallende gelijkenis met elkaar (afb. 2 en 3).⁵² Op stèles voor Hammon Baal en Saturnus vinden we het teken van de halve maan terug en beide goden dragen een *caduceus*, een type staf dat traditioneel in de Romeinse religie met Mercurius geassocieerd werd maar in Noord-Afrika een attribuut was van Saturnus.⁵³ Ook worden ze beiden afgebeeld als een oudere man met een baard. In de plaats Aïn Nechma zijn meerdere stèles gevonden, zowel gewijd aan Hammon Baal als aan Saturnus.⁵⁴ De overeenkomsten tussen deze vondsten zijn opmerkelijk. Net als op de stèles van Hammon Baal is er op die van Saturnus sprake van een driedeling: bovenaan wordt Saturnus als omhoog gedraaide maansikkel afgebeeld, de aanbieder staat centraal op het middendeel en onderaan is het offerdier te zien.⁵⁵

⁴⁹ Varro, *De Lingua Latina* V.64, vert. R. G. Kent (Cambridge 1951); Macrobius, *Saturnalia* I.7.25, I.10.20; Cadotte, *La romanisation des dieux*, 26.

⁵⁰ Diodorus van Sicilië, *Bibliotheca Historica* VI.4.1.

⁵¹ Voor meer informatie over de attributen van Saturnus in Noord-Afrika, zie: Leglay, *Saturne Africain*, 131-152.

⁵² Cadotte, *La romanisation des dieux*, 29.

⁵³ Ibidem, 27, 51.

⁵⁴ Wilson, 'Romanizing Baal', 404-405.

⁵⁵ Schörner, 'Neue Bilder für alte Rituale', 287.

Afb. 2 en 3: Stèles gewijd aan Hammon Baal (links) en aan Saturnus (rechts).
Maker onbekend. Foto's gemaakt door A. Wilson, Ain Nechma, Algerije. Kopieën
uit: A. Wilson, 'Romanizing Baal: The Art of Saturn Worship in North Africa' in:
M. Sanader e.a. eds., *Proceedings of the 8th International Colloquium on Problems of Roman
Provincial Art, Zagreb 2003* (Zagreb 2005) 403 – 408.

Uit de 2e en 3e eeuw n.C. zijn stèles gewijd aan Saturnus gevonden waarop de manier van afbeelden duidelijk 'meer Romeins' is. Saturnus wordt hier niet afgebeeld als een maansikkel, maar als een mensenhoofd.⁵⁶ Bovendien hebben deze stèles meer dieptewerking. Op plekken waar veel Romeinse soldaten woonden, zien we veel meer 'Romeins' uitziende stèles terug, bijvoorbeeld in Lambaesis en in de kolonie Timgad, waar het Derde Legioen zich bevond.⁵⁷ In de Ghorfa-collectie vinden we de meest uitgebreide stèles, waarop niet alleen Saturnus, maar ook diens goddelijke gezellinnen antropomorf worden afgebeeld. Daarnaast ligt er veel nadruk op architecturale elementen en ornamenten.⁵⁸ Wilson schrijft het ontstaan van

⁵⁶ Wilson, 'Romanizing Baal', 406.

⁵⁷ Ibidem, 405 – 406.

⁵⁸ Ibidem, 407.

dit soort stèles toe aan de geürbaniseerde regio waarin deze zijn gevonden. Hoewel de stèles per vindplaats relatief homogeen zijn qua uiterlijk, bestaan er grote verschillen tussen de plaatsen.⁵⁹ Er is dus eerder sprake van geografische diversiteit dan van een chronologische ontwikkeling naar steeds ‘meer Romeinse’ beeldtaal.

Zoals al kort is aangestipt kwam de cultus van Saturnus op veel gebieden overeen met die van Hammon Baal: heiligdommen werden buiten de steden op open vlakten of bergen gebouwd en parfum werd geofferd in *unquentaria*.⁶⁰ Er zijn honderden van dit soort flesjes gevonden in tempels van Saturnus. Ook binnen de Saturnuscultus was er sprake van een ‘do ut des’-manier van offeren. Helaas wordt ook op de inscripties voor Saturnus niet gespecificeerd wat de god precies had gedaan om het offer te verdienen.⁶¹ Onderzoek naar data op stèles wijst echter wel uit dat de offers nu gelijkmatig door het hele jaar gebracht werden. Er was dus waarschijnlijk geen sprake meer van één speciaal offerfestival.⁶² Daarnaast tonen de stèles ons dat de cultus van Saturnus een relatief private aangelegenheid was.⁶³ Er zijn veel persoonlijke stèles, terwijl over tempels en priesterschap vrij weinig bekend is.

Volgens de christelijke antieke auteurs Tertullianus en Minucius Felix ging het offeren van kinderen met de opkomst van Saturnus gewoon door.⁶⁴ In Carthago is na 146 v.C. echter geen archeologisch bewijs meer gevonden dat wijst op het verbranden van kinderlichamen.⁶⁵ Elders was dit wel het geval. In de stad Hadrumetum kan op basis van archeologische gegevens gesteld worden dat het verbranden van kinderlichamen in ieder geval tot in de 1ste eeuw n.C. doorging.⁶⁶ Op stèles uit N’gaous, waar overblijfselen van dieren en kinderen zijn gevonden, staat: *vita pro vita, sanguine pro sanguine, anima pro anima*.⁶⁷ Mogelijk ging het brengen van kinderooffers in delen van Noord-

⁵⁹ Schörner, ‘Neue Bilder für alte Rituale’, 289.

⁶⁰ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 175.

⁶¹ D’andrea, ‘De Baal Hammon à Saturne’, 7.

⁶² Schörner, ‘Neue Bilder für alte Rituale’, 294.

⁶³ J. B. Rives, *Religion and Authority in Roman Carthage from Augustus to Constantine* (Oxford 1995) 142-143.

⁶⁴ Tertullianus, *Apologeticum* IX.2, vert. T. R. Glover (Londen 1931); Minucius Felix, *Octavius* XXX.3, vert. G. H. Rendall (Londen 1931).

⁶⁵ Markoe, *Phoenicians*, 133.

⁶⁶ *Ibidem*, 135.

⁶⁷ ‘leven voor leven, bloed voor bloed, ziel voor ziel’ (eigen vertaling), Lancel, *Carthage*, 435.

Afrika door, terwijl deze traditie op andere plekken met de komst van de Romeinen ten einde kwam.

Vanaf de 2^e eeuw nam het gebruik van traditioneel Romeinse epitheta als *deus* of *Augustus* toe.⁶⁸ *Dominus* was het meest gebruikte epitheton, vaak in combinatie met Augustus. Dit past binnen de bestaande traditie, aangezien het woord 'baal' eveneens 'meester' betekent. Het epitheton *frugifer* werd ook gebruikt en geeft aan dat Saturnus vruchtbaarheid zou brengen. Een ander epitheton was *senex*: oudere man. In Noord-Afrika hechtte men veel waarde aan ouderdom, vooral in politieke en bestuurlijke functies.⁶⁹

Er bestond ook een klasse van priesters binnen de Saturnuscultus, de *sacerdotes Saturni*. Op de 299 stèles uit Thignica staan maar liefst 152 verschillende priester namen vermeld.⁷⁰ Hoewel in inscripties geen enkele vrouw als 'priesteres' wordt aangeduid, zijn er wel beeltenissen waarop vrouwen tekenen van wijding en zelfs priestergewaden dragen. Waarschijnlijk konden vrouwen dus wel degelijk leidende functies verkrijgen binnen de Saturnuscultus.⁷¹ Er bestaat veel onzekerheid over de vraag hoelang men in functie bleef als priester.⁷²

De macht van Saturnus in Romeins Noord-Afrika werd met name aangetoond door hem te associëren met andere godheden. Er zijn verschillende afbeeldingen waarop Saturnus groter of gekroond afgebeeld staat met andere goden om hem heen. De oppergod van de Romeinen, Jupiter, stond niet boven Saturnus maar werd in Noord-Afrika tot op bepaalde hoogte met hem geassimileerd.⁷³ Zo is er een inscriptie waarop Jupiter met de vrouw van Saturnus, Caelestis, staat afgebeeld en omgekeerd. Caelestis werd bovendien ook geassocieerd met Juno, de vrouw van Jupiter.⁷⁴ Enerzijds werd Jupiter soms verbonden met Saturnus, anderzijds vond er af en toe ook totale versmelting plaats, met name in de regio Tebessa, waar verschillende inscripties gericht zijn aan *Iovi Optimo Maximo Saturno Augusto*.⁷⁵

De rol van Jupiter moet in deze periode niet onderschat worden. Voor Jupiter werden tempels gebouwd in centra van steden, terwijl de tempels van

⁶⁸ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 30-39.

⁶⁹ Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 250.

⁷⁰ Rives, *Religion and Authority in Roman Carthage*, 210-211.

⁷¹ Leglay, *Saturne Africain*, 375.

⁷² Ibidem, 375-376.

⁷³ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 58-60.

⁷⁴ Rendall, *Minucius Felix: Octavius* (Londen 1931) 391.n.b.

⁷⁵ M. Bénabou, *La résistance à la romanisation* (Parijs 1976) 338-339.

Saturnus zich buiten de stad bevonden. Jupiter werd een symbool van de Romeinse imperiale macht.⁷⁶ Uit inscripties blijkt dat Hammon Baal in sommige gevallen niet met Saturnus maar met Jupiter Hammon werd geassimileerd. In Tripolitania is bijvoorbeeld een tweetalige inscriptie gevonden waarop de naam ‘Muttunbaal’ (geschenk van Baal) in het Latijns vertaald wordt met ‘Diodorus’ (geschenk van Zeus/Jupiter).⁷⁷

Saturnus was dus lang niet overal in Noord-Afrika van groot belang en was niet de enige god die aan Hammon Baal gelijkgesteld werd. Archeologe Jennifer Moore, die zich focust op de Ghorfa stèles, stelt dat Saturnus een relatief onbelangrijke god was in Maktar ondanks het feit dat Hammon Baal daar wel van belang was.⁷⁸ Ook floreerde de cultus van Hammon Baal bijvoorbeeld in Hadrumetum, terwijl hier van Saturnus ieder spoor ontbreekt en de cultus van Pluto juist populair werd.⁷⁹ Er is eveneens bewijs voor de associatie van Hammon Baal met Jupiter Ammon, Apollo en Sol.⁸⁰ Er is dus geen sprake van een een-op-eenovergang van een inheemse naar een Romeinse godheid. Het is deze gedeeltelijke assimilatie, die desalniettemin onvolledig is, die de opkomst van Saturnus in Noord-Afrika tot een goede casus maakt om de validiteit van het ‘integration model’ te tonen: deels spelen inheemse culturele aspecten een rol, deels is de Romeinse invloed zichtbaar, maar de uiteindelijke Noord-Afrikaanse Saturnus is noch Romeins noch inheems te noemen.

Het verval van de Saturnuscultus

Vanaf de tweede helft van de 4^e eeuw raakte de cultus van Saturnus in verval. Hoe verdween de Saturnuscultus uiteindelijk uit Romeins Noord-Afrika en wat waren de laatste sporen ervan?

Cadotte schrijft het succes van het christendom en het verval van de Saturnuscultus toe aan de figuur van Jezus, die als bemiddelaar fungeerde tussen de christelijke god en de mensheid. Bij de cultus van Saturnus was geen sprake van een bemiddelaar: Saturnus was een ‘dieu lointain et redoutable’:

⁷⁶ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 251.

⁷⁷ Benabou, *La résistance africaine à la romanization*, 337.

⁷⁸ J. Moore, *Cultural Identity in Roman Africa: The ‘La Ghorfa’ Stelae* (Dissertatie Classical Studies, McMaster University, Ontario 2000) 201.

⁷⁹ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 28.

⁸⁰ D’andrea, ‘De Baal Hammon à Saturne’, 11.

een afstandelijke en angstaanjagende god.⁸¹ Susan Raven gaat tegen deze theorie in. Volgens haar werd de christelijke god in Noord-Afrika gezien als even vreeswekkend als Hammon Baal en Saturnus.⁸² De nadruk binnen het christendom in Noord-Afrika lag, net als bij de culten van Hammon Baal en Saturnus, op bloed en mensenoffers.⁸³ In het verlengde hiervan ligt de theorie dat de offerpraktijken die bij de Hammon Baal- en Saturnusculten gebruikelijk waren, een verklaring zouden vormen voor de zelfmoordrituelen die plaats hadden in Noord-Afrika. Lancel noemt als voorbeeld de massale zelfmoord van de *circumcelliones*, een groep christenen die zich verzette tegen de gevestigde orde.⁸⁴

Een andere theorie is juist dat het christendom een tijdlang gebruikt werd door aanhangers van de Saturnuscultus. Door christenen te executeren kon men onder Romeins bewind op legale manier het traditionele ritueel van het mensenoffer voortzetten.⁸⁵ Een interessant gegeven is bijvoorbeeld dat in de tekst over het martelaarschap van de christelijke sint Perpetua en haar medegevangenen uit de 3^e eeuw staat dat de vrouwelijke gevangenen het priestergewaad van Ceres aan moesten doen, en de mannelijke gevangenen het priestergewaad van Saturnus, alvorens zij in de arena door de wilde beesten gedood werden.⁸⁶

Wanneer Raven gelijk heeft, zouden we het Noord-Afrikaanse christendom kunnen zien als een volgende 'versie' was van de Hammon Baal/Saturnuscultus. De nadruk die men legde op het correct uitvoeren van rituelen, op het martelaarschap en op de strenge straffen bij boetedoening zouden dan nieuwe versies zijn geweest van de bloederige (kinder)offers van eerder.⁸⁷ Meer onderzoek is echter noodzakelijk om deze stelling hard te maken.

Het standaard idee in de historiografie is dat de Saturnuscultus in de 4^e en 5^e eeuw in zeer korte tijd verdween dankzij de opkomst van het christendom en het geweld van christenen tegen heidense culten.⁸⁸ In de

⁸¹ Cadotte, *La romanisation des dieux*, 424.

⁸² S. Raven, *Rome in Africa* (Londen 1993) 168.

⁸³ Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 243.

⁸⁴ Lancel, *Carthage*, 435.

⁸⁵ Ibidem, 436.

⁸⁶ Vibia Perpetua, *Passio sanctarum Perpetuae et Felicitatis* 18.4, vert. H. Musurillo (Oxford 1972).

⁸⁷ Shaw, 'Cult and Belief in Punic and Roman Africa', 243.

⁸⁸ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 123.

afgelopen twintig jaar is dit idee bekritiseerd. Archeologen zouden te snel conclusies getrokken hebben op basis van teksten van christelijke auteurs, die hun successen tegen de heidense culten graag overdreven.

In het laatste kwart van de 4e eeuw werden onder keizer Theodosius enkele wetten uitgevaardigd die de heidense culten in het nauw brachten. Zo werd het offeren van dieren verboden. Ook archeologisch bewijs lijkt te duiden op een verval van de cultus: offergaven werden goedkoper. In plaats van stèles werden kleinere giften als potten gebruikt en materiaal uit tempels werd hergebruikt. Augustinus beschrijft in *De civitate dei* een officiële campagne die in 399 n.C. plaatsvond waarbij tempels en beelden van goden in Afrika verwoest werden.⁸⁹ Twee jaar later moesten de christenen echter bij de keizer vragen om een verbod in te stellen op heidense banketten. Dit toont aan dat heidense praktijken doorgingen.

Van de vijftien tempels die Mendes aanmerkt als tempels van Saturnus, raakten drie voor de 4^e eeuw n.C. in onbruik en werden twee heiligdommen omgebouwd tot gebouwen met andere functies. De overige tien tempels bleven echter tot in de late oudheid in gebruik. Sommige werden pas in de 6^e eeuw afgebroken. Mendes beweert dat de Saturnuscultus pas in de 6^e eeuw in verval raakte. Goedkopere offergaven en hergebruikt materiaal ziet zij niet als bewijs van verval van de cultus, maar eerder als bewijs dat het belang van het ritueel ten opzichte van de inhoud van het geloof afnam.⁹⁰ We kunnen ons afvragen of Mendes niet te weinig waarde hecht aan de christelijke bronnen. Dat deze gekleurd zijn, is overduidelijk, maar dat de Saturnuscultus geen negatieve invloed ondergaan heeft van de anti-heidense maatregelen in de 4^e en 5^e eeuw is eveneens onwaarschijnlijk.

Minucius Felix schreef in zijn werk *Octavius* kritisch over de heidense goden en stelde dat hun gebreken en de inconsequente manier waarop zij worden afgebeeld, aantonen dat zij geen ware goden zijn. Aan Saturnus schrijft hij zwakheid toe omdat hij door zijn zoon Jupiter verslagen en geketend was.⁹¹ Een oppermachtige god zou zich immers nooit laten ketenen. Vandaar dat de christelijke Octavius stelt dat Saturnus helemaal geen god was, maar een koning die uit angst voor zijn machtsbeluste zoon, Jupiter, van Kreta naar Italië was gevlucht.⁹² Ook Tertullianus stelt dat Saturnus geen god

⁸⁹ Mendes, African Saturn in Late Antiquity, 124-125, 192.

⁹⁰ Ibidem, 154, 192.

⁹¹ Minucius Felix, *Octavius* XXII.5-XXII.7, gevonden in: M. Beard, J. North en S. Price, *Religions of Rome Volume II: A Sourcebook* (Cambridge 1998) 29-30.

⁹² Minucius Felix, *Octavius* XXI.3-XXI.5.

was, maar een mens die later een mythische status had verkregen.⁹³ Een ander argument dat christelijke auteurs vaak gebruikten, was dat het onzinnig zou zijn om zowel Saturnus, een verslagen koning, als Jupiter, diens overwinnaar, tegelijkertijd te aanbidden.⁹⁴

Daarnaast legt de christelijke Tertullianus grote nadruk op de vermeende kinderooffers binnen de cultus van Saturnus in Noord-Afrika. Minucius Felix noemt de mythe waarin Saturnus zijn kinderen opeet en beweert dat daarom in Afrika nog altijd kinderen geofferd worden.⁹⁵ Zo komen we nogmaals terug bij de discussie over het kinderoffer. Er is geen archeologisch bewijs gevonden dat erop duidt dat kinderooffers tot in de 3^e eeuw n.C. doorgingen.⁹⁶ Waarschijnlijk brengt Tertullianus de mythe van het kinderoffer expres naar voren om de Saturnuscultus in diskrediet te brengen. Meer in het algemeen was het afstand doen, doden of offeren van eigen kinderen iets wat de christenen vaak toeschreven aan heidenen.⁹⁷ Het opvoeren van het kinderoffer past dus goed binnen de christelijke polemieek. Een opvallend gegeven in de christelijke polemieek is dat de Afrikaanse auteurs Romeinse stereotypen over hun eigen cultuur aangrepen om hun punt te maken. Het idee van barbaarse kinderooffers gebruikten ze frequent in hun werk. Zij verdraaiden echter dit Romeinse idee, zodat het niet meer ging over 'barbaarse Afrikanen', maar in plaats daarvan over 'barbaarse heidenen'.⁹⁸ Op deze manier trachtten de Afrikaanse christenen hun eigen identiteit veilig te stellen.

Ondanks deze polemieek ten opzichte van de heidense culten, is er gesuggereerd dat het christendom in Noord-Afrika geprofiteerd heeft van de cultus van Hammon Baal en later van Saturnus.⁹⁹ Het is interessant dat deze theorie goed terug te zien is in de naamgeving van kinderen in Noord-Afrika. In de pre-Romeinse periode kwam de god Baal vaak terug in namen. Zo betekent de naam *Iatanbaal* 'gegeven door Baal' en *Hannibal* 'geëerd door Baal'.¹⁰⁰ Met de opkomst van de Saturnuscultus begon men kinderen andere namen te geven als *Saturninus* of *Saturus*. Deze namentraditie bleef voortleven

⁹³ Tertullianus, *Apologeticum* X.1-X.11.

⁹⁴ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 251.

⁹⁵ Minucius Felix, *Octavius* XXX.3.

⁹⁶ Brown, *Late Carthaginian Child Sacrifice*, 86.

⁹⁷ Glover, *Tertullianus: Apologeticum* (Londen 1931) 49n.c.

⁹⁸ Mendes, *African Saturn in Late Antiquity*, 245.

⁹⁹ Fantar, 'Death and Transfiguration', 458; Leglay, *Saturne Africain*, 487-488.

¹⁰⁰ Raven, *Rome in Africa*, 146.

met de opkomst van het christendom in namen als *Adeodatus* ('gegeven door God') en *Honoratus* ('geëerd door God'). In de naamgeving is dus een bepaalde stabiliteit qua betekenis waar te nemen: kinderen werden vernoemd naar de hoogste god, of dat nu Hammon Baal, Saturnus of de christelijke god was.¹⁰¹ Dat de weg vrij werd gemaakt voor monotheïsme door de cultus Hammon Baal/Saturnus in Noord-Afrika lijkt mij een te radicale bewering. Wel zou er sprake kunnen zijn van (onbewuste) beïnvloeding.¹⁰² In die zin zou de cultus van Saturnus zijn sporen hebben nagelaten in het Christelijke Noord-Afrika van de Late Oudheid.

Conclusie

Saturnus in Noord-Afrika was niet Hammon Baal onder een nieuwe naam, noch was hij een volledig Romeinse god in Noord-Afrika: de Afrikaanse Saturnus was een unieke entiteit.

De hele notie van een 'inheemse' versus 'Romeinse' cultuur is achterhaald en de vraag welke cultuur de dominante aanwezige was in de manifestatie van Saturnus is irrelevant. Saturnus in Afrika moet bekeken worden als een puzzel die uit verschillende stukjes bestaat. Deze losse stukjes kunnen stuk voor stuk gezien worden als behorend tot een bepaalde religieuze cultuur (zo is het kinderoffer in Noord-Afrika duidelijk deel van de 'inheemse' en niet de 'Romeinse' cultuur), maar de volledige puzzel is niet overduidelijk terug te brengen tot een simplistisch en ongenueanceerd begrippenpaar als 'inheems'/'Romeins'.

De cultus van Hammon Baal vóór 146 v.C. werd al gekenmerkt door een enorme diversiteit in cultuspraktijken en manieren van afbeelden. Als we naar de grote lijnen kijken, nam Saturnus inderdaad de rol van Hammon Baal over: eenzelfde soort takenpakket, dezelfde manier van afbeelden, vergelijkbare epithetonen en aanspreekformules op stèles, het grote belang van offerrituelen, et cetera. Als we echter verder inzoomen, merken we dat er in bepaalde gebieden toch afwijkingen van de Saturnuscultus ten opzichte van de Hammon Baal-cultus ontstonden: stèles werden meer 'geromaniseerd', kinderooffers werden vervangen door dierenoffers, offerfestivals verdwenen, nieuwe epitheta verschenen op stèles, et cetera.

¹⁰¹ Raven, *Rome in Africa*, 146.

¹⁰² Lancel, *Carthage*, 436.

Desalniettemin was er geen sprake van een één op één overgang van Hammon Baal naar Saturnus. Met behulp van het “integration model” tracht dit artikel aan te tonen dat er in de ontwikkeling van de cultus van respectievelijk Hammon Baal en later Saturnus sprake was van een fluïde situatie, waarbij de ‘inheemse’ en ‘Romeinse’ religie niet alleen met elkaar ‘in dialoog’ gingen, maar ook echt met elkaar vermengden tot iets nieuws, in dit geval de Afrikaanse Saturnus. Dit geldt ook voor de Saturnuscultus en het christendom. Hoewel de christelijke auteurs de Saturnuscultus hard aanvielen, werd het christendom in Afrika toch (ongewild) beïnvloed door deze cultus. Misschien zaten schrijvers als Tertullianus daarom toch fout toen ze stelden dat Saturnus sterfelijk was.